Gönderim Tarihi: 21.02.2019

Kabul Tarihi: 26.03.2019

KUTSALI TOPYEKÛN DÖNÜŞTÜRME ÇABASI: LENİN VE STALİN DÖNEMİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DİN POLİTİKASI

Struggle for Total Transformation of the Sacred: The Religious Policy of the
Soviet Union in Lenin and Stalin Period

Hanife SARAÇ

Dr. Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Rus Dili Edebiyatı Bölümü
caylakhanife@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8280-4624

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Rusya tarihinde bir çağın kapanıp yenisinin açılmasına sebep olan Ekim Devrimi ile beraber iktidarı ele geçiren Sovyet yönetimi ve asırlardır Rus halkına nüfuz etmiş, toplumun bir nevi kimliğini yansıtan Rus Ortodoks Kilisesi arasında çetin bir mücadele başlar. Din karşıtı yeni yönetim kiliseye açtığı savaşı, kilisenin devrim karşıtı olması ve burjuva sınıfa hizmet ederek, ezilen fakir halkın sömürülmesine ön ayak olması gibi gerekçelerle haklı bir dava olarak görürken; kilise de Sovyet ideolojisini din karşıtı olmakla ve dini değerlere karşı düşmanca bir tutum içerisine girmekle itham eder. Bu çalışmada, Sovyet ideolojisinin kutsala yönelik algısı değerlendirilmekte ve yaklaşık yetmiş yıl sürecek kutsalla mücadele sürecinin V. Lenin ve İ. Stalin idaresince uygulanan propaganda yöntemleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ekim Devrimi, Kutsalla Mücadele, Propaganda

Abstract

A tough struggle begins between the Soviet administration that seized power with the October Revolution, which led to the opening of a new era in Russia's history, and the Russian Orthodox Church, which has influenced the Russian people for centuries reflecting a kind of identity for them. While the new anti-religion administration sees the war against the church as justified by the fact that the church is anti-revolutionary and serves the bourgeois class that leads to the exploitation of the oppressed poor people; the church also accuses the Soviet ideology of being anti-religious and hostile to religious values. This study evaluates the perception of Soviet ideology towards the sacred and examines the Lenin and Stalin period of anti-religious propaganda process which actually lasted for seventy years.

Keywords: Russia, October Revolution, Anti-Sacred Struggle, Propaganda

“Benden XX. yüzyılı özetlemem istense
şundan daha doğru ve içi dolu bir cümle
kuramazdım: İnsanlar Yaratıcılarını
Unuttu.”

-Aleksandr Soljenitsın

1. GİRİŞ

Ortaya çıkışıyla dünya düzeninde taşları yerinden oynatan Ekim Devrimi düşünsel ve kültürel hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Sovyet yönetimi, kendi doktrinini, kendi felsefesini hayata geçirmek üzere birçok alanda köklü değişikliklere gitmiştir. Yönetimin başlıca hedeflerinden biri bütün sosyal kurumlarına titizlikle sirayet edecek yenedünya görüşünün empoze edilmesiydi. Zira bir iktidar için en temel problem, yönetilenlerin bu iktidar tarafından ortaya konulan siyasal ve sosyal düzenlemelere, emirlere, yasaklamalara, kanunlara uymaları ve bu düzenlemelerin insanların kişisel varlıklarından daha üstün olduğunu kabul etmeleridir (Çevik, 2012: 258-289). Bu bağlamda Sovyet Rusya'da kuşkusuz en köklü siyasal ve sosyal düzenleme din alanında gerçekleştirilir. Sovyet iktidarı hegemonya alanını yaratırken dinin politik ve ekonomik alanını daraltacağına inanarak kiliseye karşı mücadele başlatır. Nitekim dinin etkisinin siyasal yaşama genellikle tutucu yönde yansıdığı iddia edilse de gerçekte dinler, getirdikleri kurallar ve inançlardan çok, din adına konuşan ve yorum yapan insanların davranışlarına göre değerlendirilir (Kışlalı, 1995:51). Dolayısıyla kendilerinin dışında Sovyet toplumunu kontrol edecek kişi ya da kurumlar rejimin hedefi haline gelir. Totaliter bir devlet olan Sovyetler Birliği insanların dini inançlarından uzaklaştırılıp pozitivist-materyalist bir dünya görüşü doğrultusunda eğitilmeleri ve o doğrultuda yetiştirilmeleri için bütün gücüyle uğraş verir.

Bolşevik ideolojisi, Rus entelijensiyasının Sol-Hegelci felsefe, Marksist materyalizm ve ruhban sınıfı karşıtı tavırlarından beslendiğinden 1917 Ekim Devrimi ile beraber hâkimiyeti ele geçirir geçirmez ilk icraatları devlet mekanizması ile iç içe geçmiş durumda olan kilise ilişkilerini resmi seviyeye çekmek ve sonrasında da kiliseyi tamamen devre dışı bırakmak olur. Bu bağlamda kurumsal olarak mücadele etmek için ilk olarak Tasfiye Komitesi, daha sonra da Din Karşıtı Propaganda Komitesi adı altında birimler oluşturulur (Luukkanen, 1994:5). 1917-1920 yılları arasında yaşanan İç Savaş da dâhil olmak üzere 1920'li yılların sonuna kadar aktif bir şekilde faaliyet gösteren bu Sovyet birimlerinin amaçları; kiliseyi devlet işlerinden tamamen ayırmak, kilisenin elinde bulunan mal varlığına el koymak, kilisenin ve ruhban sınıfının imajını zedeleyerek Sovyet toplumu nezdinde din olgusunu gözden düşürecek propaganda faaliyetleri yürütmektir. Bu amaçlara ulaşmak için Parti, kullandığı fiziksel güce ek olarak, tüm toplumun belleğini yok etmek ve kapsamlı bir zihni dönüşümü sağlamak üzere farklı sosyal gruplara yönelik programlar ve ders kitapları hazırlamak; propaganda kapsamında özel içerikli olarak hazırlanan dersler,

mitingler ve tartışma programlarının sayısının artırmak vb. yöntemlere de başvurur.

Bu çalışmanın amacı Sovyet yönetiminin Ekim Devrimi ile beraber yönetimi devralması sonrasında Sovyet toplumunun topyekun dönüştürülmesi yolunda propaganda faaliyetleri yürüttüğü *kutsal* hakkındaki fikirlerini ve Sovyet liderlerin *kutsal* hakkındaki değerlendirmelerini incelemektir. Bu kapsamda ilk olarak Rusya tarihinde din-devlet ilişkilerine değinilmekte, sonrasında ise Sovyet ideolojisinin kutsala yönelik duruşuna, dini değerler hakkındaki yorumlarına, dini kurumlara karşı atılan adımlara ve önde gelen Sovyet liderlerinin din hakkındaki değerlendirmelerine ve propaganda yöntemlerine değinilerek bu konu mercek altına alınmaktadır.

2. EKİM DEVRİMİ ÖNCESİ VE SONRASI RUSYA'DA DİN DEVLET İLİŞKİSİ

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Rusya'nın büyük bir kısmı kırsal kesimden oluşuyordu. Tahminlere göre toplam nüfusunun sadece yüzde on sekizlik kısmı Moskova gibi büyük olmayan görece daha küçük şehirlerde yaşamaktaydı. Kalan yüzde seksenlik kesimin ise çoğunluğu fakir ve eğitimsiz olmakla beraber şehirle kısıtlı bir bağı mevcuttu (Lewin, 1985:210). İmparatorluk nüfusunun önemli bir çoğunluğu da – ve bu bölgedeki etnik Rus, Ukraynalı, Belaruslu nüfusun çok önemli bir kısmı - 1917 arifesinde Ortodoks inancına bağlıydı. Dolayısıyla Ortodoksluk, imparatorluk nüfusunun inanç, kültür ve değerlerinin şekillenmesinde büyük bir öneme sahipti (Kenworthy, 2018:1).

Ortodoksluğun merkezi konumunda bulunan Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1453 yılında dağılmasıyla beraber oluşan boşluğu Rus Ortodoks Kilisesi doldurmuş ve kendilerini Ortodoksluğun yeni merkezi olarak ilan etmişlerdi (Dualı, 2017:1310). Bu tarihten itibaren Rusya'da devlet yönetimi ve kilise hep iç içe olmuş ve devletin her biriminde kilise ve mensuplarının etkinliği kendini göstermiştir. Öyle ki Rus İmparatorluğunda Ortodoks Kilisesi Rus kanunlarınca *kutsal* olarak nitelendirilerek en baskın, en önde gelen din olarak kabul edilmekteydi. Kilise hiyerarşisi genel olarak muhafazakâr ve monarşiyi tamamen destekler konumdaydı.

Rus Ortodoksluğu, Çarlık döneminde devletin resmi dini olmasının yanında etnik olarak çoğu Rus toprağında büyük bir etkiye sahipti. Rus kültürüyle derinden ilişkili olarak kutlama ritüellerini şekillendiren, dinsel ayinlere yön veren ve sosyal düzeni tamamen belirleyen bir unsurdur. Özetle Ortodoksluk halkın kimliğinin, adet ve geleneklerinin oluşmasında en büyük etkendi ve dini görevlerini yerine getirme anlamında umursamaz olanlar için

bile ulusal bir kimlik görevi görmekteydi (Husband, 1998:76).

Din ve devlet ilişkilerinin ahenk içerisinde yürütüldüğü bu süreç 1721 yılında I. Petro'nun patriklik makamını yürürlükten kaldırıp, kilise hiyerarşisinin başına kendisine bağlı *Kutsal Sinod*'u getirmesine kadar devam eder (Kenworthy, 2018:1). Çar'ın getirdiği bu yeni düzen kilisenin etkinliğini ve bağımsızlığını kademeli olarak azaltarak devlet yönetiminin kendi çıkarları üzere kullandığı bir kurum hüviyetine bürünmesine sebep olur. Şüphesiz bu gelişme kilise ve destekçileri dindar halk tarafından hoş karşılanmaz ve I. Petro patriklik sisteminin olmadığı bir imparatorluk kurmaya çalıştığı için sert bir şekilde eleştirilir. Fakat özellikle on dokuzuncu yüzyıldan sonra çarlık yönetimi kiliseyi, Rusya'nın çalkantılı günlerinde kendi otoritesini güçlendirmek için bir silah olarak kullanmaktan çekinmez (Read, 1990:2).

Kiliseye yönelik reformuyla modern Rus Devleti'nin kurucusu olarak görülen I. Petro'nun kilisenin bağımsızlığını ortadan kaldıran ve din adamlarını devletin denetim ve kontrolüne aldırarak bu hamlesi Rusya tarihinde din devlet ilişkileri anlamında yeni bir döneme girilmesine sebep olur (Cunningham, 1981: 15). Bu gelişmelere rağmen Rus Ortodoks Kilisesi ve özellikle kiliseye bağlı manastırlarının mülkiyet edinimi anlamında Ekim Devrimine kadarki süreçte işlerinin yolunda gittiği söylenebilir. Öyle ki 1914 yılındaki Kutsal Sinod'a göre Rusya İmparatorluğunda o dönemde 57.000 kilise ve 24.000 tapınakla beraber 110.000 rahip ve rahip yardımcısı bulunmaktadır. Kilise, kendisine ait 800 adet manastıra ek olarak 7 milyon *desyatın*¹in üzerinde toprağı mülkiyetinde bulundurmakta ve bir yandan da farklı birçok ticari girişim içinde yer almaktadır (Armstrong, 1967:31). Başka bir kaynağa göre de devrime güçlü bir mekanizma olarak giren kilise bünyesinde 1914 yılında 130 piskoposun yönettiği 67 piskoposluk, 48 bin kilise çalışanı, 50 küsur bin din adamı ve gönüllü papaz yardımcısı hizmet etmektedir. O dönemde Rus topraklarında 117 milyon Ortodoks Hristiyan yaşamaktadır. 35 bin ilkokul, 95 bin civarı rahibin yetiştirildiği 1000'den fazla manastır kilisenin yönetiminde bulunmaktadır. Devrimden önceki yüzyılda ibadethanelerin sayısı, Rusya tarihinde hiç görülmediği ölçüde artmış vaziyettedir. (Pospelovski, 1995: 34)

Kilisenin göze çarpan zenginliği ve sahibi olduğu mal varlığı özellikle Ekim Devrimi'nden sonra Bolşevik yönetiminin kiliseye karşı yürüttüğü propaganda faaliyetlerinde maddi olarak zor durumda bulunan köylü halkın kafasını karıştırma ve kilisenin itibarını zedeleme gibi hedeflere

¹ 1,1 hektara tekabül eden eski alan ölçü birimi.

ulaşmak için sık sık eleştirilere konu edilecektir.

Yirminci yüzyılın ilk yıllarından 1917 yılına gelindiğinde kilise ve devlet arasındaki 1721 yılından itibaren gerilmeye başlayan ilişkiler Şubat Devrimi gerçekleştiğinde net bir şekilde kendini gösterir. Söz konusu gerginlik öyle bir noktaya ulaşır ki Şubat Devrimi öncesinde kilise, monarşiyi savunan ve devrim dinamiklerini eleştiren bir bildiri yayınlamayı reddeder. Daha da fazlası Şubat Devrimi ile beraber gelecek yeniliklerin devletin kilise işlerine eskisi kadar karışmayacağı ve kilisenin eski gücüne kavuşacağı beklentisi ile ruhbanlar sınıfının büyük bir çoğunluğu ya pasif bir şekilde Şubat Devrimi'ni kabul eder ya da açıktan destekler. Hatta kilise bu beklentiler ışığında neredeyse üç asır boyunca devre dışı bırakılmış olan patriklik sistemini geri getirmek üzere derhal *Yerel Konsey* (Sobor)'in kurulması için çalışmalara başlar ve 1917 yılının Ağustos ayında konsey kurulur (Kenworthy, 2018:3).

Şubat Devrimi ile beraber tarihe karışan çarlık rejimi yerine görevlendirilen Geçici Hükümet kilisenin monarşiyeye destek olmamasını, devrime karşı tavır almayışını memnuniyetle karşılar ve kilisenin kendi yönetim biçimini tesis edip yeni liderini belirlemek için toplanmasını ve seçim yapmasını uygun bulur. Oluşan bu serbest ortamda rahat hareket zeminine kavuşan kilise, piskoposlarına verdirdikleri vaazlarında sıklıkla kilisenin bağımsızlığına vurgu yaptırarak, Tanrı'nın isteği dışında bir iradenin kilise yönetimine gelemeyeceğini ifade eder. Bu durum sürdürüldüğü takdirde de devlet yönetim şeklinin ne olduğunun bir önemi olmadığını altı çizilir (Zıryanov, 1989:427). Fakat bu ifadeler din karşıtı Sovyet yönetiminin ilerleyen zamanda gücü ele geçirmesiyle beraber kiliseyi oldukça zor durumda bırakacaktır. Yapılan seçimler sonucunda Patrik Tihon² rahiplik sisteminin yeni lideri olur ve yönetime dair esasların görüşüldüğü yerel konsey toplantıları Ekim ayında Bolşevikler yönetime tam anlamıyla el koyana kadar devam eder.

Halkın büyük bir kısmının desteğini alarak iktidarı ele geçiren Bolşevikler, 25 Ekim 1917 tarihi itibarıyla Rusya tarihini tamamen

² 1917 yılında Geçici Hükümet Dönemi'nin görece serbest ortamında patrik olarak seçilen Tihon, Ekim Devrimi'nden sonra dine karşı açıktan tavır takınan Bolşevikleri 1918 yılında kınayarak sert tepki gösterir. 1922 yılında gözetim altına alınan Tihon, Sovyetlere olan bağlılığını ifade ederek politik işlere karışmayacağı sözüyle ancak 1923 yılında serbest bırakılır. 1925 yılında öldüğünde de bu yönde tavır takınılması gerektiğini ifade eden bir vasiyet bırakır (Walters, 1986: 137). Bazı araştırmacılara göre Patrik Tihon'un bu tavrının altında yok edilmek üzere olan kiliseyi uzlaşmacı bir tutum ile ayakta tutma gayesi yatmaktadır.

değiştirecek bir süreci başlatır. İşçi sınıfı adına başlatılan ve iktidarla sonuçlanan bu devrim zaman içerisinde proletarya diktatörlüğüne evrilecektir (Bondarenki, 2001: 71). Yönetim değişikliği ile beraber kilisenin geçici yönetim ile yaptığı tüm anlaşmalar geçerliliğini yitirir ve artık Rus Ortodoks Kilisesi yeni devlet yönetimi ile olan ilişkisini tekrardan tanzim etmek durumundadır.

3. SOVYETLERİN KİLİSEYE VE DİNE BAKIŞI

Ekim Devrimi ile birlikte iktidara gelen Sovyetlerin, dönemin karışık siyasi ve ekonomik ikliminde Rus Ortodoks Kilisesi ve Hristiyanlığa, genel olarak da din olgusuna karşı girişeceği mücadeleyi tam olarak anlamak Sovyet ideolojisinin kökenlerine inmeyi, dinin bu ideolojideki yerinin ve din kavramının nasıl algılanıp, nitelendirildiğinin incelenmesini gerektirir.

Bolşevik doktrinin temelleri Alman klasik felsefesine ve özellikle Hegel düşünce sistemine dayanır. Hegel'in felsefi yaklaşımları ve Sol-Hegelcilik geleneği, bilincin soyutlanmış bir formu olan din gibi üstünlük ima eden fikirleri reddeden Marksizm ile kaynaşmış durumdadır. Onlara göre din, toplumsal gelişmenin önünde zararlı bir engel ve proletaryanın dünyada daha müreffeh bir yaşam talep etmesini önleyecek bir afyon, bir uyuşturucudur (Luukkanen, 1994: 45). Bolşevikler en başından beri din karşıtı olduklarını ifade etmekten çekinmezler. Bolşevizmin kurucusu Vladimir İlyiç Ulyanov (Lenin)'a göre, "Marksizm tüm modern dinleri ve kiliseleri ve her tür dini organizasyonu, emektar işçi toplumun kapitalist burjuva kesim tarafından kandırılması ve sömürülmesini savunmak için bir araç olarak görmektedir." (Lenin, 1909: 402). Dine karşı duyulan bu düşmanca tutum Ekim Devrimi ile beraber kilise mülkiyetinde bulunan mallara devlet tarafından el konulması, kilisenin sistematik olarak imha edilme çabaları ve ruhban sınıfının idam edilmeleri gibi hamlelerde devamlı olarak kendini gösterecektir (Shepler, 2008:8).

Sovyetler tarafından ilk olarak sosyalizmin tesis edilmesinin ve daha sonra da komünist topluma ulaşılabilmesinin önünde büyük bir engel olarak görülen din, çoğunluğu cahil olan halkın eğitilmesi ve bilimsel faaliyetlere hız verilmesi ile birlikte doğal olarak ortadan kalkacaktır. Bolşevikler bunun için değişimin bireyden başlaması gerektiğini savunur. Yeni Sovyet insanı, kendini burjuva etkilerinden arındırarak, verimli bir şekilde komünist toplumun inşa edilmesine katkı sağlayacaktır ve bu değişimin bir parçası olarak eski batıl inançlarından kurtulacaktır. Bolşevikler, dini tam anlamıyla bir batıl inanç olarak gördüğü için, yeni Sovyet insanı da dini inanç ve uygulamalarından vazgeçecek ve gerçek dünya görüşünü rasyonel bilimsel

prensiplere dayandıracaktır (Shepler, 2008:9). Bilimin ve gelişmenin önündeki bir engel olarak görmeleri bir yana yeni yönetim için Sovyet ideolojisinin topluma yayılabilmesi ve kabul görmesi için din gibi insanları kontrol eden güçlü bir mekanizmanın varlığı bir tehdit olarak addedilir.

Din ile ilgili sorun olarak görülen diğer bir konu da dinin iş gücü verimliliğine zarar vermesidir. Bolşeviklerin Rus köylü halka yönelik eleştirilerinde kilise takviminden dolayı yapılan çok sayıdaki dini tatiller dile getirilir. Tatil olan Pazar gününe ek olarak, Azizlere yönelik kutsal günlerin kutlamaları ve bu günlerde nüfusun yüksek seviyede alkol tüketiyor olmasının, işçilerin verimliliğini düşürdüğü ifade edilir. O dönemde pazar günleri hariç Ruslar her yıl ortalama 50 kez tatil yaparak çalışmadan uzak kalmaktadır (Husband, 2000:88). Tatil günlerinin çok olması üretimin olduğu kadar eğitim faaliyetlerinin de aksamasına yol açmaktadır. Sovyet yönetiminin politikalarında eğitim ve bilime verdiği önem dolayısıyla bu problem özellikle ön plana çıkar.

Dini tatillerin yanında daha büyük bir tehdit olarak görülen diğer konu, komünist toplumun inşası yolunda insanların kendi gerçek potansiyellerini sergileyememeleridir. Bolşeviklere göre din olgusu adeta salgın bir hastalık gibi, insanların kendisine değil de daha büyük bir güce bağımlılık hissetmesine ve toplumun ilerlemesi yolunda gerçek kapasitesini ortaya koyamamasına sebep olmaktadır (Rosenberg, 1990:245). Sovyet bakış açısına göre, dua ederek Tanrı'dan beklentiye girmek ya da dini vazifeler için zaman harcamak yerine, daha fazla çalışmak, toplumun faydasına olacak gayretler içerisine girmek ve daha ileri bir komünist toplumun kurulmasına kendini adanmak, bireyin kendini geliştirmesi için daha fazla çaba harcamasına, toplamda da üretim ve verimliliğin artışına vesile olacaktır.

Yukarıda bahsi geçen bütün sebepler Sovyet yönetiminin dine ve kiliseye karşı açıktan cephe almasına, elindeki bütün imkânları dini ortadan kaldırarak yerine bilimsel ateizm temelli sosyalist bir toplum tesis etme yolunda kullanmasına sebep olur. Kiliseye ve Ruhban Sınıfına karşı en acımasız yöntemlerle saldırıya geçen sosyalistler, görece eğitimsiz ve fakir haldeki köylülere yönelik ise çeşitli propaganda faaliyetlerine hazırlanır.

3.1. LENİN DÖNEMİNDE KUTSALLA MÜCADELE

Çocukluğundan itibaren iyi bir dini eğitimi alan Lenin'in kütüphanesinde dinle ilgili teorik kitaplar da yer alır. Mezun olduğu Simbirsk Gimazyumunda 10 ağustos 1887 tarihinde kendisi için oluşturulan şahsi dosyada yazan sözler buna kanıt niteliğindedir: "Ulyanov'un (Lenin)

ebeveynleri öğrenim ve ahlâki eğitimi her zaman yakından takip etmiştir. O'nun eğitiminin temelinde din ve mantık disiplini yatmaktadır" (Bond-Brueviç, 1924: 89). Ancak eğitim aldığı lisenin müdürü F. M. Kerenski ilgili dosyaya öğrencisinin dindar olup olmadığıyla ilgili tek bir sözcük yazmamıştır (O zamanlar öğrenciler için tutulan biyografilerde mutlaka belirtilmesine karşın) (Trofimov, 1985:152). Lenin'in külliyyatında din organları ve adamlarına karşı çok sayıda keskin eleştiriler bulunur. (Smirnov, 2011: 108). Lenin'in dine karşı negatif tutumlarına karşın aldığı din temelli eğitimin etkisiyle dinin belirli süreçlerde yaşanan olaylara etkisi üzerine olumlu sözler de sarfettiği görülür. Ayrıca Lenin, gerek erken yaşlarında gerek yetişkinlik döneminde yazılı ve sözlü metinlerinde İncil'de geçen deyimlere başvurmadan çekinmez. SSCB Bilimler Akademisi Rus Dili Enstitüsü tarafından *V. İ. Lenin Sözlüğü* hazırlanır.³ Lenin'in İncil'de yer alan deyimleri kullandığı örnekler ve yorumları birkaç ayrı çalışmada da yer almıştır. Bu çalışmalar arasında en dikkat çekici olan *V. İ. Lenin Dili Deyim Sözlüğü* dür (Фразеологический словарь языка В. И. Ленина).⁴ Nitekim Lenin'in külliyyatındaki metinlerde 740 kere İncil'e gönderme yaptığı tespit edilmiştir.⁵

Lenin, Marksist felsefeyi özümseyerek onu Rusya özelinde kendince yorumlar ve dini bir çeşit ruhsal hastalık olarak niteler. Bu anlamda Marks'ın yorumuna özel bir yorum katmış olur. Marks, yukarıda da ifade edildiği gibi, dini teorik olarak eleştirerek, insanların umutsuzluk ve çaresizliklerinde başvurdukları bir uyuşturucu, bir afyon olarak tanımlar. Lenin ise bu görüşe yeni bir boyut kazandırarak Rusya'nın tarihsel perspektifinde değerlendirir ve dinin üst sınıfların proletaryayı kendi karanlıklarında tutsak etmek için suistimal ettikleri bir afyon olduğunu ifade eder (Luukkanen, 1994:52).

Lenin, Marksist öğretinin doğasına uygun olmayan unsurlarla mücadele edilmesine azami önem verir, Marksizm'in felsefi temelini, her türlü dine kararlilikla karşı duran diyalektik materyalizm olduğunu belirtir. Lenin, davasının monarşiye karşı vermiş olduğu mücadelenin en çetin döneminde bile bu temeli sarsabilecek durumlar oluştuğunda tepki gösterir. Örneğin, Anatoliy Lunaçarski'ye Nisan 1908'de "Bilimsel sosyalizmi dinle harmanlayan vaizlerle yollarımı ayırdım (muhtemelen uzun süreliğine)" ve

³ Bkz. P. N. Denisov Ob izuçenii yazıka V. İ. Lenina, Voprosı yazıkoznaniya, 1980, № 2.

⁴ 350 sayfalık bu çalışma 5000 adet olarak 25 nisan 1991 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Frazеологический slovar' yazıka V. İ. Lenina, sost. L.K. Bayramova, P. N. Denisov, Kazan, 1991.

⁵ Polnoye sobraniye soçineniy V. İ. Lenina: 2 ç. Ç.2. N., 1972.

Maksim Gorki'ye yine Nisan 1908'de "Bilimsel sosyalizmi dinle birleştiren vaazların yapılmasına müsaade eden kişilerle konuşmam ve de konuşmayacağım." ifadelerini içeren serzenişli mektuplar gönderir (Lenin, 1958-1983:155).

Lenin'in teorik buluşlarının devrimle birlikte pratiğe dökülmesine ilişkin "İşçi Partisinin Dine Yaklaşımına Dair" (Об отношении рабочей партии к религии) adlı bir makalesi yayımlanır. Tajurizina (2009), makalenin içeriğinin okuyucuya ilk başta çelişkili geleceğini belirtir. Zira Lenin makalesinde bir taraftan Marksizm'in dinin amansız düşmanı olduğunu yazarken diğer taraftan bir din adamının partiye üye olup olamayacağı sorusuna olumlu yanıt verdiği görülür. Uzun yıllar boyunca din karşıtı propaganda faaliyetlerinin başındaki isim olan Yemelyan Yaroslavski (1924) de bu konuyla alakalı olarak aşağıdaki yorumu yapar ve sonra konuyu Lenin'in cevabı ile açıklar:

"Biz dini, kişinin şahsi tasarrufunda olan bir mesele olarak gördük. Bu görüşümüzden 'Madem din, kişinin şahsi meselesi o halde komünist birinin inançlı olup olmaması Parti'yi bağlamamalıdır' gibi çok farklı çıkarımlar yapıldı. Batı Avrupalı ve Amerikalı birçok sosyalist de bu görüşü paylaşıyor. Yoldaş Lenin buna benzer yanlış yorumlamalar yapıldığını bildiği için dinle ilgili bu şahsi mesele yorumuna aşağıdaki sözlerle açıklık getirdi":

"Böyle bir durumda kayıtsız şartsız bir 'evet' söz konusu olamaz. Bir din adamı ancak, davası için gönüllü olarak çalışması, Parti programına aykırı hareket etmemesi, dini inancını sadece kendine saklaması durumunda Parti saflarında yer alabilir. Din propagandası yapması halinde ise Parti kendisini ihraç etmek zorundadır."(Lenin)

Lenin'in dünya görüşüne göre, işçi sınıfının alabildiğine ezildiği bir toplumda, halkın salt vaaz yoluyla dini hurafelere inanmaktan vazgeçeceği düşüncesi abesle iştirgaldir. O'na göre dinin, insanlık üzerindeki boyunduruğu ve toplum içindeki ekonomik zulmün bir ürünü ya da yansıması olduğu unutulmamalıdır ve işçi sınıfını kapitalizmin karanlık güçlerine karşı verdiği mücadeleden başka hiçbir kitap, hiçbir vaaz, hiçbir şey aydınlatamaz. Komünist bakış açısında, ezilmiş sınıfın, cenneti bu dünyada tesis etmek üzere gerçek bir devrim mücadelesinde birleşmesi, gökteki cennet için mücadelede birleşmelerinden çok daha önemlidir (Lenin, 1967: 146). Dine dair değerlendirmeleri açık ve keskin olan Lenin, din karşıtı propaganda uygulamalarında ise stratejik davranmanın önemine sık sık değinir. Sovyet liderine göre, Bolşevikler ilk etapta ateizm meselelerine

eğilmemelidir. Öncelikle, çoğunluğu dini vecibelerini yerine getiren sıradan halkın Parti saflarında yer alması sağlanmalıdır. Bolşeviklerin ateist olması gerektiğine vurgu yapılması taktiksel açıdan yanlış olacak ve halkı korkutacaktır. Bu değerlendirmeleri aşağıdaki sözlerinden anlaşılır:

“İşte bu yüzden Parti programımızda ateizmden bahsetmiyoruz ve bahsetmememiz gerekir, işçi sınıfına eskiden bu yana bel bağladığı dini hurafelere inanmayı yasaklamıyoruz ve de yasaklamamız gerekir. Dünya görüşümüzün bilimsel açıklamalarını yapmak için her zaman vaktimiz olacaktır, Hristiyanların kimi dengesizlikleriyle mücadele etmemiz elzem ancak bu, din meselesini ilk sıraya koymamız gerektiği anlamına gelmez. Bu, güçlerin bölünmesine yol açar” (Lenin, 1967: 146).

Lenin kendisine sorulan “Devrim galip geldiğinde işçi sınıfı ne yapmalı?” şeklindeki bir soruya da: *“Devrim proletaryası dinin şahsi bir mesele olmasını sağlayacak. Orta Çağın küfünden arındırılmış bu siyasi yapıda proletarya dinle sersemletilen insanlığın ana kaynağı olan ekonomik köleliğin ortadan kaldırılması için açık, geniş çaplı bir mücadele içine girecek” (Lenin, 1968: 147) şeklinde yanıt verir.*

Komünist Parti üyelerinin kutsalla mücadelede takınması gereken tavırla ilgili olarak ise Yaroslavski (1924) şu ifadeleri kullanır ve sonra yine Lenin’in sözlerine atıf yapar:

“Dinin şahsi bir mesele oluşu Parti üyelerimiz için geçerli bir durum değildir. Partimiz işçi sınıfının azad edilmesi yolunda bir araya gelen bilinçli, ilerici mücadeleçilerden oluşmaktadır. Böylesi bir birlik, dini inanç kisvesi altında ortaya çıkan şuursuzluğa, karanlığa, cehalete kayıtsız kalamaz. Kilisenin devletten tamamen bağımsız olmasını talep ediyoruz. Birliğimizi, işçilerin her türlü dini sömürülüğüyle mücadele temeli üzerine kurduk. Bizim için fikir mücadelesi şahsi değil, bütün Parti’nin, bütün proletaryanın meselesidir. Dolayısıyla Parti üyesi ‘dinle mücadele benim meselem değildir’ deme lüksüne sahip değildir! Partimizin din karştı propaganda yapmasına gerek olmadığını düşünenlere Lenin şu sözlerle yanıt verir” (Yaroslavski, 1924):

“Programımız bilimsel, özellikle materyalist felsefe üzerine oluşturulmuştur. Dolayısıyla, programımızın açıklamasında din karartısının tarihi ve ekonomik kökleri de yer almaktadır. Propagandamız muhakkak ki ateizm propagandasını da kapsamaktadır. Bu bağlamda Çarlık Rusya yönetiminin yasakladığı

ilgili bilimsel literatürün basımı programımızın bir parçası olmalıdır. Engels'in zamanında Alman sosyalistlere XVIII. yüzyıl Fransız aydınlanmacı ve ateist literatürünün çevrilmesi ve yayılmasını içeren tavsiyesine bizim de uymamız gerekecek” (Lenin)

Lenin İç Savaş yıllarında kutsalla ilgili yumuşak bir siyaset izlemeyi tercih eder. Sosyal adalet için çabalayan inançlı insanlara saygı duyduğunu belirtir (Smirnov, 2011: 106-125). 1907 yılında İkinci Devlet Duma'sında tarım sorunuyla ilgili sunacağı bildirinin eskizinde “Sosyal demokrasinin inanç özgürlüğünü sonuna kadar desteklediğini “Samimi olan her inanca sonsuz saygımız olduğunu açık ve samimi bir şekilde itiraf etmeliyim” sözleriyle pekiştirir. 1909 yılının Mayıs ayında “İşçi Partisinin Dine Yaklaşımına Dair” (Об отношении рабочей партии к религии) ve “Dine ve Kiliseye Yaklaşımları Bağlamında Sınıflar ve Partiler” (Классы и партии в их отношении к религии и церкви) başlıklarını taşıyan iki makale kaleme alır. Devrim düşüncesi içerisinde dine savaş açmanın ahmaklık olduğunu belirtir, ateist vaaz verilmesiyle dalga geçer.

Lenin, 19 Kasım 1918 tarihindeki Tüm Rusya Kadın İşçiler Toplantısında dini önyargılarla son derece hassas bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini, bu mücadeleyi dini duyguları aşağılayarak gerçekleştirenlerin davaya en ağır zararı verdiklerini belirtir. Lenin'e göre emekçilerin dini duygulardan kurtulmasının yolu, propaganda yoluyla bilinç düzeylerinin yükseltilmesinden geçmektedir; ancak bu yapılırken de halkın dini duygularını rencide edici en ufak söylemden kaçınılması gerekmektedir.

Lenin'in yöntemlerine göre inanan toplumun ikna edilmesi sürecinde hassas davranılması gerekli görülürken, kilise mensupları ile mücadelede pek tavizkar davranıldığı söylenemez. Örneğin, Ruhban Sınıfı ve inananlar 1918 yılında yayınlanan okulların kiliseden, kilisenin devletten ayrılmasıyla ilgili imzalanan kararnameden beklentilerini yüksek tutarak, komünistlerin kilisenin yaşamına karışmayacağını ve dolayısıyla kendilerine daha rahat hareket alanı bulacaklarını düşünürler. Fakat bu noktada Bolşeviklerin kendilerine has ahlâki sınırlarının olduğu ve kilise mensuplarına karşı aynı toleransın gösterilmediği anlaşılır. Yeni yönetim, devletin yöneticileri sıfatıyla sözler verirken, Parti yöneticileri sıfatıyla onları uygulamak zorunda değillerdir. Devlet yönetimi kesin söz ve garantiler verirken, Parti organları baskı politikalarını organize etmektedir. Bu ikircikli hal daha sonra Nazi Almanyası tarafından da kopya edilecektir (Savelyev, 1991: 38).

Sovyet yönetimi ülke için oldukça yıkıcı olan İç Savaş süreci tamamen sona erene kadar ise kiliseleri yıkmaya ve inananları

cezalandırmaya cesaret edemez. Hatta yerel bir yönetimin bir kilisenin tamamlanması için kendisine yazdığı dilekçeye “Kilisenin yapımı elbette tamamlanmalıdır” şeklinde yanıt veren Lenin, G. K. Ordjonikidze’ye 2 Nisan 1920’de gönderdiği bir telgrafta da “Müslümanlara neredeyse törensel bir hava içerisinde en yüksek seviyede sempati gösterilmesinde” ısrar eder. Lenin propaganda söylemlerini yakından takip eder ve gerekli gördüğü yerlerde propaganda söylemine ivedilikle müdahale eder. Lenin’in sağ kolu Vyaçeslav Molotov 1921 yılında Lenin’den “Gazetelerde Merkez Komite adına 1 Mayısla ilgili ‘Din yalanını yıkın’ yazılı bir mektup basılmış. Böyle olmaz. Akıllıca değil. Dini duygulara yönelik hakaret söyleminden kaçının” yazılı uyarı alır. Zaten İç Savaş’ın zorlu koşullarıyla hayati mücadele halinde olan inançlı kesim bu süreçte geçici de olsa rahat bırakılır.

Lenin’e göre, Ruhban Sınıfı’nın direnişine karşı alınan sert önlemler Rusya’nın uluslararası arenadaki konumu açısından da mantıklı olmayacak; hatta fazlasıyla tehlike arz edecektir. Dolayısıyla genel olarak devrimin ilk yıllarında ve özellikle İç Savaş döneminde kiliseye yönelik kanuni düzenlemeler yapıp, karşı bildiriler yayınlansa da fiziki yaptırımlar ve infazlar yerine genel olarak daha itidalli bir mücadele ve propaganda süreci yürütüldüğü söylenebilir. Bu hassas konunun incelenmesi ve harekât planlarının görüşülmesi için gizli ve özel bir komisyon kurulur.

1921 yılında oluşturulan din karşıtı komisyonun ödevleri yapılan geniş çaplı bir toplantıyla belirlenir. Lenin toplantıya bizzat katılarak, Yaroslavski’nin sunduğu raporu redakte etmekle kalmayıp katılımcılarla beraber alınan kararları da onaylar (Savelyev, 1991:35) “Bu çalışmanın genel amacı dini dünya görüşünün yerini köylü ve işçi sınıfının o zamana kadar dinde aradığı soruları cevaplayan komünist bilimsel sistemin almasını sağlamaktır.” (Yaroslavski, 1933:161). Komünist Parti propaganda biriminin faaliyetlerini belgeleyen materyaller, din karşıtı komisyonun 1921 yılının Temmuz ayı itibarıyla faaliyette olduğunu göstermektedir. Komisyonun asli vazifesi ülkede din karşıtı faaliyetler yürütülmesi olarak ifade edilir.

Komünist Parti propaganda sekreteri din karşıtı mücadeleye büyük önem atfeder. Yönetimindeki komisyon, propaganda alanında kendine has bir metodoloji belirler, broşür ve bildirilerin planlamaları burada yapılır. Lenin, “Militan Materyalizmin Önemi Üzerine” (О значении воинствующего материализма) adlı makalesinde din karşıtı “Bizim, propagandayı yürüten bakanlık birimiz, en azından devlet kurumlarımız var. Ne var ki propaganda faaliyetlerimiz son derece yavaş, gevşek yürütülüyor” (Popov, 2010:88) sözleriyle propagandanın militan ateizme evrilmesini talep eder. Lenin, iki günde (13 -14 mart) yazdığı bahsi geçen

makalesinin ardından 19 martta Molotov'a sert bir mektup yazarak "din adamlarına öyle bir ders verilmeli ki direnmeyi uzunca bir süre akıllarına getirmeye bile cesaret edemesinler" ifadesini kullanır (İzvestiya, 1990:193). Troçki 15 Mayıs 1922 yılında Politbüro üyelerine iletilmesi için "çok gizli" ibaresiyle Pravda ve İzvestiya gazetelerini, kilise ve etrafında olup biteni anlamamakla suçladığı bir mektup yollar. Lenin bu mektuptaki suçlamaların altını çizerek "Haklı, yerden göğe kadar haklı!" notu düşer (Savelyev, 1991: 36).

Yukarıda değinilen din karşıtı gizli komisyon 118 protokol imzalar ve hepsinin üzerinde "tamamen gizli" ibaresi yer almaktadır. Nadiren de olsa yurt içinde ve yurtdışında yayınlanan bazı makalelerde SSCB'de dine karşı mücadele eden "kilise karşıtı", "din karşıtı" gibi farklı adlandırmalarla ifade edilen gizli bir komisyonun varlığı ima edilir. Komisyonun 118 kere bir aya gelmesi yapılan faaliyetlerin yoğunluğu ve ciddiyetine işaret etmektedir. Yaklaşık sekiz yıl içinde bu toplantılarda 842 meseleye el atılmıştır. (Savelyev, 1991: 38). Bu meseleler tamamen Partinin ve devletin dini kurumlara yönelik politikalarıyla ilgilidir. Din meseleleriyle alakalı olarak, ülkede ateizmin benimsetilmesine yönelik fikirler tartışılarak, Partinin toplantıları için bildiri içerikleri oluşturulur. Mümkün olan her birimin müdürlüklerine, kuruluşlara görevler verilerek, din karşıtı propaganda alanında farklı etkinliklerin yürütülmesiyle ilgili planlar ve yol haritaları oluşturulur.

3.2. STALİN DÖNEMİNDE KUTSALLA MÜCADELE

Rusya tarihinde 1930-1953 yılları, Stalin rejimi ve beraberindeki tasfiyelerin yanı sıra II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki zorlu süreçleri kapsar. Siyasi muhalifleri ortadan kaldırma yöntemi olarak Sovyetler Birliği'nin kurulduğu günden itibaren devam eden tasfiyeler, söz konusu tarihlerde ağırlık kazanır. İdeolojik bir karalama politikasıyla *halk düşmanı* ilan edilen birçok kişi bu dönemde katledilir (Metreş, 2018:199).

Stalin'in kimseye güvenmeyen, şüpheli bir devlet başkanı olduğu genel kabul gören bir özelliği olarak ön plana çıkar. A. Soljenitsın eserinde bu durumu: "İnsanlardan şüphelenmek Stalin'in kişiliğinin en belirgin yanıydı. Dünya görüşü şüpheyeye dayanıyordu. Annesine güvenmemişti. On bir yıl boyunca dini okulda baş eğdiği Tanrı'ya da güvenmemişti (Soljenitsın, 2006:115-116) sözleriyle aktarır. Stalin, ailesinin isteği doğrultusunda yaşamının bir döneminde kendisini Rus ve Gürcü ortak dini olan Ortodoks Hristiyanlığına adan (Metreş, 2017:43). Bilindiği gibi Stalin'in gençlik yılları ruhban okullarında geçmiş, entelektüel ve manevi

gelişimi bu okulların etkisinde olgunlaşmıştır. Dolayısıyla Stalin'in kiliseden ve dini kurumlardan kopması sadece Ortodoksluğun onu hayal kırıklığına uğratmasıyla açıklanamaz. Nitekim onun şair ruhunu görenler (yaşamında önemli izler bırakan şiire tutkusu) devrimci ruhunu da görürler (Yemelyanov, 2014:75).

Lenin döneminde ve Stalin döneminin başında yürütülen geleneksel dinlerin bertaraf edilmesine yönelik görece daha anlayışlı çabalar önemli bir tehdidi beraberinde getirir. Köylüler, içinde daha az tezat barındıran başka inanç arayışına girerler. Devrimin üzerinden fazla bir zaman geçmeden henüz 1926 yılında 15 ila 18 milyon arası kişi çeşitli tarikatlara girmiştir (Alekseyev, 1992:61-62). 1925 yılındaki "Komsomol⁶ Köyde: Köyün Temel Sorunları ile ilgili Çalışmalar" adlı derlemeye ifade edildiği üzere sadece Tsentral'no-Çernozyomnaya bölgesinde bile 35 farklı tarikata mensup 50.000 kişi tespit edilmiştir (Aktaran Slezin, 2013). Söz konusu tarikat üyeleri de kendi propaganda faaliyetlerini yürütmeye başlarlar. Özellikle "Baptistler" ve "Yevangelistler" gibi kendi yerel gençlik kollarını oluşturabilmiş tarikatlar popülerlik kazanır. V. A. Alekseyev'e göre tarikat mensuplarının sayısı neredeyse komsomolların sayısına denktir (Alekseyev, 1992:69). Tarikat propagandacıları genç kızları şık giyimleri ve kibarlıklarıyla etkileyerek taraftar toplamaya çalışır. Tarikat üyesi kimi delikanlıların ise niyetleri pragmatiktir; zira bazı tarikatların üyeleri askerlikten muaf tutulur. Sonuç itibarıyla Sovyet propagandasının öngöremediği bir şey olmuştur: Geleneksel dinlere karşı başlatılan mücadele ve ikna temelli propaganda faaliyetleri Ortodoks dogmalar ve Sovyet kanunlarından uzak üçüncü bir gücün doğmasına sebep olur.

Kutsala karşı yürütülen yumuşak siyaset, 1927 yılından itibaren iktidarı zora sokar (Slezin, 2013). Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi genel sekreteri Stalin 9 Eylül 1927 tarihinde Amerikan İşçi Delegasyonuna verdiği demeçte bundan sonra Partinin dini önyargılarla ilgili tarafsız bir tutum sergileyemeyeceğini, sömürücü sınıfları destekleyen muhalif din adamlarını etkisiz hale getirmek için kutsala karşı propaganda yoluyla mücadele edeceklerini (Yaroslavski, Pravda, 1929, 1 mayı) dile getirir. Stalin kilisenin etkisiz hale getirilmesi gerektiğini politik olmayan bir dille, direk ifade etmekte bir beis görmez. "Muhalif Ruhban Sınıfına baskı yaptık mı? Evet, yaptık. Asıl sorun henüz tamamının hakkından gelmemiş

⁶ Genç Komünistler Birliği'nin kısaltmasıdır. Leninist Genç Komünistler Birliği olarak da ifade edilir.

olmamız” (Stalin, 1947-1954). Stalin *Büyük Kırılma Yılı* (Год великого перелома) başlıklı ünlü makalesinde karanlık güçlerin beyhude direnişlerinden bahsederken rahipleri ve kulakları⁷ bu güçler arasında ilk sırada gösterir (Stalin, 1947-1954).

Ateist Militanlar Birliği Merkez Komitesi başkanı Yaroslavski kolhoza⁸ gitmek istemeyen köylüleri Solovetski’de bulunan kilise zindanlarıyla henüz tanışmamış, Sovyet Rusya’nın bedenini işgal eden parazitlere benzetir. Komünist Parti Merkez Kurulunda 1929 yılı Haziran ayında gerçekleşen toplantıda Komünist Parti, komsomol ve Ateist Militanlar Birliğine kilise taraftarları ve tarikatlarla karşı kararlı bir şekilde mücadele başlatılması yönünde emir verir. 1929’da 2. Tüm Rusya Ateistler Toplantısı’nda ateist topluluğun adını *Ateist Militanlar Birliği*’ne çevirmesi, iktidarın kutsala artık açıktan savaş açtığının güçlü bir emaresi olarak görülür. Aynı toplantıda yönetimin bütün emekçi, işçi, köylü ve Kızıl Ordu askerlerine seslenişinde kutsal olan her şeye tahammülsüzlük hâkimdir: ”Din karşıtı cephedeki mücadelemiz, kapitalizmle savaş için emek harcayan politik mücadelemizin yalnızca küçük bir kısmını teşkil etmektedir.” (Antireligioznik, 1929). Sözü geçen kongre bünyesinde Nikolay Buharin⁹ de “Yeniden İnşa ve Dinle Mücadele” başlıklı bildirisiyle söz alır. Kutsalla mücadelenin artırılması konusunda Stalin’in görüşlerini paylaştığını dile getirir de Buharin uygulanan yöntemler konusunda liderden şu sözleriyle ayrılır: “Şehirle köy, köylüyle işçi arasında muazzam bir fark olduğunu net bir şekilde görmek lazım. Kutsalla mücadelede asıl olması gereken baskı değil iknadır” (Pravda, 1919). Buharin kutsalla mücadeleden kanlı bir savaştan ziyade çok daha uzun yıllar gerektiren bir yolu anlamaktadır. Aynı etkinlikte daha sonra söz alan Gorki de kutsalla mücadele çağrısı yapar ancak hâlihazırdaki yöntemleri sert bir dille eleştirir: “(...) Bence bu son derece önemli, sorumluluk gerektiren işe hiç de sıradan olmadığı halde sıradan bürokratik bir görev icra edilircesine yaklaşıyor. Belleklere yirmi asırdır yerleşen bir olgunun hafızalardan silinmesi durumu söz konusu. Sizin çalışmalarınızda soğukkanlı bürokratism, soğukkanlılık, kayıtsızlık seziliyor.” Gorki’ye göre kutsalla mücadeledeki olumsuz taraflardan biri de inanan cenahın mücadelelerinde duygularını ve samimiyetini yansıtmaması ancak ateist propagandacıların davalarına olan samimi inançlarından ziyade

⁷ Kulak (кулак): Kolhozlara dâhil olmak istemeyen varlıklı köylüler bu şekilde fişlenir. Bkz.: Yemelyanov, *Stalin İktidarın Zirvesinde*, s. 30-33

⁸ Rusça “Kolektif Çiftlik” ifadesinin kısaltılmışıdır. Sovyet Rusya’da tarım sektöründe örgütlenen birlikler için kullanılır.

⁹ 1888-1938 yılları arasında yaşamış Sovyet siyasetçi, entelektüel ve Bolşevik devrimci.

bir tiksinti uyandırmalarıdır.

Ateist Militanlar Birliğine ölçülülük ve etraflı bir plan dâhilinde hareket edilmesi yönünde yapılan çağrıda da genel itibariyle bir ihtiyat hissedilir: “Dinin hayatımızdan uzaklaştırılması gibi son derece hassas bir konuda kaba kuvvete başvurulmamalıdır.” (Gorki, 1930). Fakat bundan sonraki süreçte yaşananlar her ne kadar toplantılarda itidal çağrıları yapılmış olsa da yönetimin kiliselere ve kutsala karşı aldığı kararların uygulanmasına tepki gösterenlerin her kim olursa olsun çok sert yaptırımlara maruz kaldığının ispatı niteliğindedir.

1929 yılının yazında kiliseler kapatılmaya başlanır. 1928 yılında 534 kilise kapatılırken 1929 yılında 1119 kilise kapatılmıştır (Tsypin, 1994). Halkın iktidarın bu uygulamalara karşı ayaklanması özellikle bu zamanda gerçekleşir. 1928-1929 yılında 1300 kadar protesto gösterisi düzenlenir, 3000 kadar inananın yaşamına son verilir. (Gubkin, 2006). Sovyetlerin resmi verilerine göre sadece Tsentral’no-Çernozemnaya bölgesinde köylüler 94 kez ayaklanmıştır. 1920 yılında Moskova’da nüfusun %50-60’lık kısmı vaftiz edilmişken, 1928 yılında Moskova’daki orta-öğretim kurumlarından mezun gençlerin %40’lık kısmı inançlı olduklarını bildirmiş, Stalin’in adı verilen okuldaki mezunlarınsa %92’si inançlı olduklarını ifade etmişlerdir. Ülkedeki nüfusun ise %60’ı inançlıdır. (Gubkin, 2006). Dolayısıyla halkın hala önemli bir kısmı dini değerlere bağlılığını sürdürmektedir. Hükümetin yıkmayı planladığı kiliselerin önünde nöbetler tutulur. Örneğin Nijne-Voljskiy Bölgesindeki köylerden birindeki kilisenin çanının söküleceğini haber alan 1500 kadın kilisenin etrafında toplanarak birkaç gün nöbet tutar. (Antireligioznik, 1929) Bu direnişler cezasız kalmaz, din karşıtı basın uygulanan cezaları yayımlayarak korku salar. Örneğin din karşıtı propaganda yürüten ana yayın organlarından Antireligioznik gazetesi direnişçilerden kurşuna dizilenlerin haberlerini yayımlar (Antireligioznik, 1929).

Rus Ortodoks Kilisesi’nin patriklik görevini sürdüren Tihon’un 1925 yılında ölmesi üzerine Stalin tekrar patrik seçimi yapılmasına izin vermez. Sonraki süreçte lideri bulunmayan illegal bir kurum konumuna indirgenen kilise 1927 yılında hükümete verdiği sözler ve tavizler ile ancak hareket alanı bulabilen metropolit Sergiy’in geçici patriklik görevini devralmasıyla yeni bir döneme girer. Stalin’in isteği doğrultusunda açıklamalarda bulunup, kilise-devlet ilişkilerini düzeltteğini umduğu ve Sovyet yönetimine olan desteğini ifade ettiği ve tüm bölgelere yolladığı sadakat bildirgesini yayımlamasına rağmen metropolit Sergiy de II. Dünya Savaşına kadarki dönemde din karşıtı uygulamaların önüne geçmeyi başaramaz (Knox, 2004: 42).

1929 yılında alınan kararlardan birisi de SSCB’de faaliyet göstermek isteyen her dini kurumun resmi olarak kayıt altında tutulmasının zorunlu kılınmasıdır (Şapov, 1996: 244). Merkez Yürütme Komitesinin aldığı 68 maddeden oluşan kararlar inananların bir araya gelme hakkının ve inanç güvencelerinin sağlanmasına yönelikmiş gibi bir görüntü çizse de genel olarak tüm dini kurum ve kuruluşları kontrol altında tutma amacı güder. İtiraz edenlerin şiddetle cezalandırıldığı ve inançlı kesimin oldukça tepkisini çeken kilise çanlarının sökülmesi kararı yine bu toplantıda alınır. Stalin, bu uygulama ile kiliselerin gündelik hayattaki etkinliğini tamamen ortadan kaldırmak ister. Zira çanların muhtemel bir senaryoda kilisenin halkı Sovyet Yönetimi’ne karşı kıskırtma ve organize etmede kullanılma ihtimali tehlikeli görülür. Çanların sökülmesi kararına itiraz edenlere karşı da oldukça sert bir tutum takınarak idam ve sürgünle cezalandırmalar yoluna gider.

Stalin Döneminde tüm hızıyla sürdürülen din karşıtı propaganda faaliyetleri 1936 yılında kabul edilen yeni SSCB anayasası ile farklı bir boyut kazanır. Stalin Anayasası olarak da bilinen yeni anayasanın 124. maddesi Rus yurttaşlarının vicdan hürriyetinin sağlanması hedefiyle kilisenin devletten ve okullardan ayrıldığını ifade eder (Tsipin, 1997: 247). Yurttaşlara din ve ibadet özgürlüğü tanındığı gibi din karşıtı propaganda yürütülmesi hakkı da tanınır. Sovyetlerde bundan önceki anayasalara oranla çok daha demokratik bir görüntü çizmesine ve inançların güvence altına alınması anlamında umut vaat etmesine rağmen uygulamada durum beklenenin aksine olur (Dualı, 2014: 141). Dolayısıyla daha liberal görünümlü bu anayasa din adamlarının beklediğinin tersine devletin kiliseye karşı daha baskıcı olduğu ve merkezi denetimi artıran bir hüviyete bürünür. Ayrıca din karşıtı propaganda faaliyetleri yürütmek artık kanunen koruma altındadır.

Stalin yönetiminde 1939 yılına gelindiğinde, Sovyet Rusya’da Ortodoks Kilisesi bir kurum olarak neredeyse yok hükmündedir. II. Dünya Savaşı’nın arifesinde ülkede Rus Ortodoks kilisesine ait sadece 2000 kilise faaliyettedir. Buna karşılık geleneksel kiliseye karşı bir alternatif olarak Sovyet yönetiminin kendisinden yana olan ruhban sınıfını destekleyerek ve yönlendirerek kurulmasına (1922) bizzat ön ayak olduğu Yenilikçi Kilise sayısı ise aynı dönemde 46.000 olarak kayıt altına alınmıştır. Serbest olan piskopos sayısı sadece dördü. Binlerce rahip ve ruhban sınıfından olmayan Hristiyan ise çalışma kamplarına gönderilmiştir (Walters, 1986: 138-139). Açıkta ve kanunlarla destekli kutsalla mücadele süreci II. Dünya Savaşı’nın başlaması ile beraber tamamen yeni bir seyir kazanır. Zira zorlu savaş

koşullarında, yıllardır baskı altında kalmış kilisenin savaş ortamında hangi tarafta yer alacağı ve halkı ne şekilde yönlendireceği hususu oldukça önemli olduğundan Stalin bu süreçten sonra kiliseye karşı daha itidalli olma yoluna gidecektir.

İlk başta Almanya ile imzaladığı Alman-Sovyet-Saldırmazlık-Paktı ile saldırıdan uzak kalmayı başaran Rusya yine aynı anlaşma şartlarıncı işgal edilen Polonya topraklarının kendisi ile sınırı olan bir kısmını ve daha sonra da Letonya ve Estonya'yı topraklarına katarak Batı'ya doğru daha da genişler. Sınırların Batı'ya doğru kayması ve Stalin'in bu topraklar üzerinde yer alan Ortodoks nüfusu kontrol altında tutmak istemesi ile mevcut durumda Ortodoks kilisesinin lideri konumunda bulunan metropolit Sergiy'in bölgedeki nüfuzu oldukça stratejik ve önemli hale gelir. Bir anlamda Sovyet yönetimi bölgedeki dini oluşumların birliğinin sağlanması için Rus Ortodoks Kilisesinin desteğine ihtiyaç duyar (Galkin, 2008: 58). Bu gelişme ile beraber savaş yılları boyunca Stalin kiliseye karşı politikalarda yumuşamaya giderek, kilisenin dış ilişkilerdeki gücünü kullanabilme hedefiyle hareket eder.

Almanya'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile yaptığı anlaşmayı bozarak 22 Haziran 1941 yılında savaş ilan etmesi ile Sovyetler resmen II. Dünya Savaşı'na girmiş olur (Riasanovsky ve Steinberg, 2011: 561). Almanlar Sovyetlere saldırımadan evvel dersini çalışmıştır ve saldırı tarihi olarak 22 Haziran'ın seçilmiş olması da bir tesadüf değildir. Zira bu gün azizler ve din adına işkence görüp öldürülenlerin anıldığı gün olarak bilindiğinden, sembolik bir anlam taşımaktadır ve Almanlar uzun zamandır baskı ve propagandaya maruz kalmış inançlı kesimi komünistlere karşı kışkırtarak Sovyet yönetimine karşı ayaklandırmak için bugünü planlı olarak seçer (Dualı, 2014: 149). Sovyet Rusya'daki inançlı toplumun savaşa karşı nasıl reaksiyon vereceği ve kimden yana tavır alacağı konusu büyük ölçüde dönemin Rus Ortodoks Kilise lideri Metropolit Sergiy'e bağlıdır. Düşmana karşı devletin yanında olunması gerektiğini düşünen Sergiy tüm inananları ortak düşmana karşı birlik olmaya ve vatan müdafaasına davet eder. Savaş yılları sona erene kadar bu konumunu sürdüren Metropolit Sergiy, her bulduğu fırsatta Sovyet yönetiminin bu zorlu koşullarda desteklenmesi gerektiğini, dindar olmanın devletin ve milletin yanında olmayı gerektirdiğini ve Almanların Rusya'daki Hristiyan toplumu komünizm zulmünden kurtaracağı iddiasının gerçeği yansıtmadığını vurgular. Böylelikle Almanların bu süreçte inançlı kesimi Sovyet yönetimine karşı kışkırtma planları büyük oranda engellenmiş olur.

Başlarda Metropolit Sergiy'in Sovyetler tarafında yer almasına ve

inançlı halkı ortak düşmana karşı harekete geçmeye davet etmesine rağmen komünist otoritelerin tam anlamıyla güvenini kazanamasa da yürütülen katı din karşıtı propaganda faaliyetlerinde kısmi olarak azalma görülür, kilise kapatmaları durdurulur ve hatta birkaç tane kilisenin açılmasına izin verilir. (Alexeev, 1979: 32). Nazi Almanyası'nın Sovyet topraklarının işgal ettiği bölgelerde kiliselere karşı yürüttüğü toleranslı strateji ve geçtikleri her yerde adeta dinin tekrar canlanması üzerine Stalin kiliseye karşı tutumunu büyük oranda değiştirir ve 4 Eylül 1943'te Metropolit Sergiy ile Kremlin'de bizzat bir görüşme gerçekleştirir. Dönemin Sovyet lideri ile gerçekleşen bu görüşme ile Metropolit Sergiy uzun bir aradan sonra devlet yönetimi tarafından muhatap alınarak, tüm ülke genelinde ve uluslararası camiada meşruiyet kazanır. Görüşmeden tam dört gün sonra her biri farklı statüye sahip on dokuz piskoposun oluşan konsey Sergiy'i Rus Ortodoks Kilisesi'nin yeni patriği olarak seçer.

Politik bir istek üzere ve Stalin'e olan bağlılığa odaklı bir seçim olmasına rağmen yeni patriğin seçilmesi Sovyet Rusya'da olduğu kadar tüm dünyada da büyük yankı uyandırır ve hemen ertesi gün bu gelişme Moskova radyosundan tüm halka duyurulur (Miner, 2003: 123). Bu gelişme ile beraber yeniden kiliseler açılmaya başlanır, Ruhban Sınıfının sayısında artış görülür, manastırlar ve din okulları tekrar faaliyet göstermeye başlar ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin resmi gazete çıkarmasına izin verilir (Walters, 1986: 139). Savaş döneminde ve Stalin'in ölümüne (1953) kadar olan süreçte kilisenin yoğun propaganda faaliyetlerinden kurtulması ve rahat hareket alanı bulabilmesi, Stalin'in bu kritik dönemde kilisenin gücünü kullanmak istemesi ile gerçekleşmiş olur. Bu dönemde halka hitap ederken dahi Sovyet ideolojisini, ateizm ve komünizm ifadelerini bir tarafa bırakan Stalin, Rus milliyetçiliğini ön plana çıkaran bir söylem kullanmıştır. Hatta dönemin gazetelerinde Almanlara karşı verilen mücadelenin "Kutsal bir Savaş" olduğu manşetlerinin atıldığı görülür. Ekim Devrimi'nden bu yana Sovyet yönetimince kutsala karşı verilen büyük mücadeleden sonra, II. Dünya Savaşı ikliminde kilisenin gücüne ihtiyaç duyan Stalin'in döneminde ortak düşmana yönelik savaşın bu şekilde tanımlanmış olması tarihin bir ironisi olarak görülebilir. Çoğu kaynaklara göre Stalin sadece savaş döneminde Sovyet Rusya için değil, savaş sonrası dönemde yeni dünya düzenin kurulmasında da kilisenin uluslararası arenadaki gücünü ve nüfuzunu kullanarak SSCB'nin bu süreçte söz sahibi olmasını planlamaktadır. Bu anlamda kilisenin etkinliğini ve potansiyelini fark eden Stalin, denetimi elinde bulunduracak şekilde kilisenin tekrar güç kazanmasına göz yumar. Fakat bu durum Stalin'in ölümüne kadar sürecektir. Zira sonraki dönemde Krusçev'in liderlik koltuğuna oturması ile işlerin tersine dönmesi uzun

sürmez ve 1991 yılında Sovyetler Birliği dağılana kadar kilise ve bağlantılarına yönelik din karşıtı propaganda kaldığı yerden devam eder.

4. SONUÇ

Çarlık rejiminin yıkılması ile birlikte kendisine hareket alanı bulan Sovyet yönetimi elindeki bütün imkânları kullanarak kilise anlayışına, dine ve rahipler sınıfına adeta savaş ilan etmiştir. 1917 yılındaki Ekim Devrimi'nde evvel gerçekleşen Şubat Devrimi'ni, kiliseyi devletin boyunduruğundan kurtarma ve bağımsızlaştırma beklentisiyle Rus Ortodoks Kilisesi'nin bazı üyeleri başta bir tehdit olarak görmese de Ekim Devrimi ile beraber Bolşeviklerin gerçek niyetlerini ortaya koyması ve ateizme dayalı sosyalist bir ideolojiyi hayata geçirme çabalarına karşı kilise sert tepki göstermiştir.

Ateistler, Sovyetler Birliği'nde dini inanışlara karşı neredeyse yetmiş yıl sürecek bir savaş başlatmıştır. Komünist Parti, kiliseleri, camileri ve tapınakların büyük çoğunluğunu yok etmiş; dini liderleri idam etmiş; okulları ve medyayı da din karşıtı propaganda ile istila ederek, “bilimsel ateizm” adını verdikleri ve dünyada cenneti vaat ettikleri, ateist adetleri ve misyoner ateistleri barındıran bir inanç sistemini dayatmıştır (Froese, 2004:35). Sovyet yönetimi bu dayatmayı uygularken kilise ve taraftarlarına yönelik olarak şiddete başvurmaktan çekinmezken, okuma yazması olmayan ve haliyle yazılı kaynaklar yoluyla ulaşamadıkları fakir köylülere tesir edebilmek için köylere ateist propagandası yapacak misyonerler (militanlar) yollamış, asılan tüm afişlerde, dağıtılan broşürlerde yeni sitemin tanıtımını ve propagandasını yapmış, içeriklerini Sovyet propaganda birimlerinin hazırladıkları filmlerin izlenmesi için imkân sağlamıştır. Büyük oranda dinden arındırılan ve güncellenen literatür ile beslenen eğitim sisteminde yeni yetişen nesil, düzenlenen oyun, piyes ve gezilerde yoğun bir şekilde bilimsel ateizm propagandasına maruz kalmıştır.

Rus halkını zorla geleneklerinden koparma ve onları propaganda silahı ile etki altına alma gibi yöntemlerle şüphe tohumları ekip, ateizme giden yolu açacağını umut eden Bolşevikler ortaya çıkan sonuçlardan hiç memnun olmamıştır. Zira uzun süreli uygulanan baskılar ve yeni neslin dayatılan reformcu eğitim sisteminde şekillenmesinin sağlanması neticesinde daha düşük inançlı sayısına sahip olsa da 1932 yılının Yeni Rusya toplumu kesinlikle ateist olarak tanımlanamaz (Shepler, 2008:42). Nitekim ilgili dönemde yapılan ve içeriklerine 1991 yılında arşivlerin araştırmacılara açılması ile ulaşılan bilgi ve belgelere göre 23 Mayıs 1929'da gerçekleştirilen Komünist Partisi Merkez Komitesi Din Karşıtı Komisyonu

toplantısında ülke genelindeki inançlı nüfus oranının %80 civarında olduğu konuşulmakta ve toplantıda bu durumdan endişe duyulduğu ifade edilmektedir. Yine 1937 yılında Stalin'in talebi doğrultusunda yapılan ve dini inançların da sorulduğu 1937 nüfus sayım sonuçları Bolşevikler için tam bir hayal kırıklığı olmuş ve ateist propagandaya zarar vereceği için bu haliyle ilan edilmemiştir. Yine 1991 yılından sonra ancak ulaşılabilen doğru sonuçlara göre, on altı yaş üstü eğitimsiz nüfusun %67'si, eğitimli olanların ise %79.2'sinin Ortodoks inancına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Hâlbuki başta duyurulan sonuçlara göre halkın %90 gibi büyük bir kısmı ateistlerden müteşekkildi (Tzekhanskaya, 1995:62). Dönemin baskı ortamı düşünüldüğünde sorulara doğru cevap vermekten çekinerek inançlı olduğunu saklayanların da olacağı düşünüldüğünde yürütülen propaganda faaliyetlerinin Sovyetler açısından tam bir hayal kırıklığı ile sonuçlandığı ortadadır.

Doğaüstü güçlerin varlığına inanan, dinsel ve geleneksel inanışların egemen olduğu bir toplumun bu değerleri paylaşmayan ya da onlara dayanmayan bir siyasal iktidara rıza göstermesi neredeyse imkânsızdır (Fromm, 1982:55). Dolayısıyla materyalist ve Tanrıtanımaz bir görüş üzerine temellenen sosyalist ideolojinin, dört bir koldan sürdürdüğü uzun soluklu ateist sosyalizm propagandası yüz yıllardır dini motiflerle yoğrulan Rus halkı nezdinde kabul görmemiştir.

7. KAYNAKLAR

- Alexeev, W. (1979). The Russian Orthodox church 1927–1945: Repression and revival. *Religion in Communist Lands*, 7(1), 29-34.
- Alekseyev, V. (1992). Şturm nebes, otmenyayetsya?, Moskva: Rossiya molodaya. Antireligioznik, 1929, № 7.
- Armstrong, B. L. (1967). *The attitude of the Soviet state to religion, 1959-1966 as expressed in Official Russian Periodicals*. (Doctoral Dissertation). New York University, USA.
- Bond-Bruyeviç, V. D. (1924). *Dokumentı o yunoşeskih godah V. İ. Ulyanova*. Moskva: Molodaya Gvardiya. № 1. Yanvar.
- Bondarenki, E. (2001). *İstoriya gosudarstvennogo upravleniya Rossii*. Vladivostok.
- Bulgakov, S. N. (1991). *Neotlojnaya zadaça, Hristianskoy sotsializm*, Novosibirsk.
- Cunningham, J. W. (1981). *A vanquished hope: The movement for church renewal in Russia, 1905-1906*. New York: St. Vladimir's Seminary Press.
- Çevik, S. (2012). Mükellefin Devlet ve toplumla etkileşimi, bireysel normlar ve vergi ahlakı. *Maliye Dergisi*, 163, 258-289.
- Dualı, M. (2014). *Başlangıçtan günümüze Rusya'da din devlet ilişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Dualı, M. (2017). Siyasetin dine etkisi bağlamında Stalin'in kilise politikaları. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1305-1322.

- Froese, P. (2004). Forced secularization in Soviet Russia: Why an atheistic monopoly failed. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(1), 35-50.
- Fromm, E. (1982). *Psikanaliz ve din*. (Çev. Aydın Arıtan). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Galkin, A. K. (2008). Ukazı i opredeleniya Moskovskoy patriarii ob arhiyereyah s Naçala Velikoy Oteçestvennoy Voynı do Sobora 1943 goda. *Vestnik Tserkovnoy İstorii*, 2(10), ss. 54-69.
- Gorki, M. (2018). *Reç' na otkritii II vsesoyuznogo c'yezda voinstvuyuşçih bezbojnikov*. 15 Aralık 2018 tarihinde <http://home.mts-nn.ru/~gorky/TEXTS/OCHST/bezgott.txt> adresinden erişildi.
- Gubkin, O. (2018). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' pod igom bogoborçeskoj vlasti v period s 1917-1941 godı*. Moskovskiy Patriarhat Sankt-Peterburgskaya Pravoslavnaya Duhovnaya Akademiya, Sankt-Peterburg, 2006, 16 Aralık 2018 tarihinde http://www.sir35.ru/Orthodoxy/Ch_607.html adresinden erişildi.
- Husband, W. B. (1998). Soviet atheism and Russian Orthodox strategies of Resistance, 1917-1932. *The Journal of Modern History*, 70(1), 74-107.
- Husband, W. B. (2000). *Godless communists: Atheism and society in Soviet Russia, 1917-1932*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- İzvestiya, TS K KPSS, 1990, N 4.
- Kenworthy, S. M. (2018). Rethinking the Russian Orthodox church and the Bolshevik Revolution. *Revolutionary Russia*. 31(1), 1-23.
- Kışlalı, A. T. (1995). *Siyasal çatışma ve uzlaşma*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Knox, Z. (2004). *Russian society and the Orthodox church: Religion in Russia after communism*. London: Routledge.
- Lenin, V. I. (1909). The attitude of the workers' Party to religion. *Collected Works*, 15, 402-13.
- Lenin, V. İ. (1967). Polnoye sobraniye soçineniy, T. 12., Moskva: İzdatel'stvo političeskoj literaturı.
- Lenin, V. İ. (1968). Polnoye sobraniye soçineniy, T. 12., Moskva: İzdatel'stvo političeskoj literaturı.
- Lewin, M. (1985). *The making of the Soviet system: Dssays in the social history of interwar Russia*. (Vol. 895). Routledge.
- Luukkanen, A. (1994). *The party of unbelief: The religious policy of the Bolshevik party*. Suomen historiallinen seura.
- Miner, S. M. (2003). *Stalin's holy war: Religion, nationalism, and alliance politics, 1941-1945*. Univ. of North Carolina Press.
- Popov, V. İ. (2010). *V.İ. Lenin v sovremennom mire. Materialı IV ejegodnoy mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoj konferentsii*. Razliv, 22 aprelya 2010 goda. Pod redaktsiyey doktora filosofskih nauk M. V. Popova. Sankt-Peterburg. İzd. Fonda Raboçey Akademii.
- Pravda, 1929, 12 İyunya.
- Pospelovski, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaya tserkov' v XX veke*, M.: Respublika.

- Read, C. (1990). *Culture and power in revolutionary Russia: the intelligentsia and the transition from tsarism to communism*. London: Macmillan.
- Riasanovsky, N. V. & Steinberg, M. D. (2011). *Rusya tarihi*, (çev: Figen Dereli). İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Rosenberg, W. G. (1990). *Bolshevik visions: First phase of the cultural revolution in Soviet Russia* (Vol. 1). University of Michigan Press.
- Savelyev, S.N. (1991). Bog i Komissari. *Sotsiologičeskaya Publitsistika*, 34-45.
- Shepler, R. (2008). *The Bolshevik campaign against religion in Soviet Russia : 1917-1932*. (Doctoral Dissertation). The Ohio State University.
- Slezin, A. A. (2013). *Antireligioznoye nastupleniye sovetskogo gosudarstva v 1927-1929 gg.* 20 Aralık 2018 tarihinde URL: http://www.e-notabene.ru/pr/article_615.html adresinden erişildi.
- Smirnov, M. Y. (2011). Religiya i Bibliya v Trudah V. İ. Lenina: Noviy vzglyad na staruyu temu. *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov' i za Rubejom*, s.106-125.
- Soljenitsin, A. İ. (1995). *Publitsistika v 3 T.*, T.1. : Stat'yi, reči, Yaroslavl.
- Soljenitsin, A. İ. (2006). *V Krug Pervom*, Moskova.
- Stalin, İ. V. (1947-1954). Sobr. Soç. T.10. Moskva: *Gosudarstvennoye izdatel'stvo političeskoy literatury*
- Stalin, İ. V. (1947-1954). Soç. T.12. Moskva: *Gosudarstvennoye izdatel'stvo političeskoy literatury*
- Şapov, Y. N. (1996). *Russkaya pravoslavnaya Tserkov' i Komunističeskoe gosudarstvo 1917-1941*, Moskva: İzdatel'stvo Bibleysko-Bogoslovskogo İnstituta sv. Apostola Andreyana.
- Tajurizina, Z. A. (2009). Religiya i revolyutsionnaya ideologiya (k 90- letiyu vihoda v svet raboti V. İ. Lenina "Materializm i empiriokrititsizm"), *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov' i za Rubejom*, s.51-72.
- Tan Metreş, E. H. (2017). Stalin: Devrim üniversitesinden Sovyet Olimpos'una. A. Kaşoğlu (Ed.) *Liderlerin Sovyeti içinde* (ss. 41-78). İstanbul, Çeviribilim.
- Tan Metreş, E. H. (2018). Stalin tasfiyelerinin bir tanığı olarak "Nehir kıyısındaki ev", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 60(11), 199-208.
- Trofimov, J. A. (1985). Duh revolyutsii vital v dome Ulyanovih: Şçmbirskiye stranitsı biografii V. İ.Lenina, M: *İzdatel'stvo političeskoy literatury*
- Tsıpin, V. A. (1994). *İstoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi, 1917-1990*, M. 11 Aralık 2018 tarihinde <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439986/> adresinden erişildi.
- Tsıpin, V. A. (1994). *İstoriya Russkoy tserkovi 1917-1997*, İzdatelstva, Spaso-Pre-obrajenskogo Vallamskogo Monastırya, Moskva.
- Tzekhanskaya, K. V. (1995). Russia: The 20th Century Orthodox religiousity trends, *Etnografičeskoe Obozrenie*, 59-68.
- Walters, P. (1986). "The Russian Orthodox church and the Soviet state", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 483 (January): 135-145.
- Yaroslavski, Y. M. (1924). *Misli Lenina o religii*, Moskva: Krasnaya nov', <https://coollib.com/b/372094/read#t5>.

- Yaroslavski, Y. M. (1929). Sotssorevnovaniye i antireligioznaya propaganda, *Pravda*: 1 Maya.
- Yaroslavski, Y. M. (1933). *Protiv religii i tserkvi*, M: OGİZ
- Yemelyanov, Y. V. (2015). *Stalin iktidarın zirvesinde*. (çev. O. Uravelli). Ankara: Lena Yayınları.
- Zıryanov P. N. (1989). *Russkoe pravoslavie*. Moskova: Vekhi istorii.